

Алфа БК Универзитет, Београд

DOI 10.5937/kultura1755239J

УДК 726.82(=411.16)(497.11)

930.85(=411.16)(497.11)"1830/1880"

оригиналан научни рад

МИНИМАЛИЗАМ КАО ИЗРАЗ ВИЗУЕЛНОГ ИДЕНТИТЕТА НА СЕФАРДСКИМ СПОМЕНИЦИМА НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У БЕОГРАДУ

Сажетак: Сефардски споменици на Јеврејском гробљу у Београду представљају значајну тему за разматрање визуелног идентитета јеврејске заједнице у Србији. Као белези културне историје једног народа, они су доказ једног стила који постаје специфичан за сефардске Јевреје на читавом Балкану током 18. и 19. века. Својом једноставношћу и минималистичком монументалношћу доводе посматрача у стање контемплације, а својим прочишћеним формама истраживаче фунерарне уметности у анализу стила који је настао спајањем традиција двају народа. У овом раду покушаћемо да тај стил загробне уметности повежемо са филозофским схватањима минимализма, који је у случају јеврејског народа настао због многих историјских и друштвених околности. Не у жељи да побијемо филозофске основе на којима је настао овај уметнички правац 60-их година 20. века, већ да препознамо његове прапочетке у културним гробним местима, где је временом добијао историјску и религијску вредност, а које је као новоформирани стил искључивао из свог симболизма. Уколико поменути типове

надгробних споменика ставимо у Ајншајново релативно време¹ и простор² из кога нам они одашиљају другачију енергију, онда можемо да се позовемо на ону девизу уметничке форме у минимализму, Мање је више, док намерно одсуство објективности говори више од самих објеката.

Кључне речи: минимализам, визуелни идентитет, сефардски споменици, јеврејска заједница у Београду

Увод

У колективној свести човечанства урезана су два схватања надгробних споменика, као мрачне и хладне тамнице или као другог дома/куће.³ Без обзира на различитости епохе и цивилизација, гробна обележја и гробља су одувек била култна места, која ако посматрамо са историјског или историјско-уметничког гледишта, постају драгоцени извори информација о окамењеној прошлости бројних народа и њиховог визуелног идентитета. Да ли можемо онда, поред апотрофејске намене надгробних споменика, разматрати и њихову улогу у времену и простору, а њихов облик и изглед, као добро сконструисани визуелни знак који ће одолевати времену, захваљујући енергији која настаје у интеракцији са посматрачем?⁴ Оваквим сагледавањем надгробних споменика можемо повезати са филозофском позадином стилског правца у визуелној уметности као што је минимализам и са човековом потребом да се константно враћа праисконском знаку-симболу који је био геометријски приказан у менхирима, пирамидама, обелисцима, стубовима, стелама, стећцима.⁵ У 18. и 19. веку појављују се врло специфични надгробни споменици сефардских Јевреја⁶ као реакција на

---

1 Калчић, С. (2011) *Однос сувремене ликовне уметности и архитектуре у раду Иване Франке – Уметност на граници постојања*, Загреб, стр. 481. *Време је оно што траје, време није нешто попут точка, већ континуирано и претежно састављено од димензија: прошлост, садашњост и будућност.*

2 Радовић, С. (2016) *Поимање физичког простора у друштвеној теорији*, Београд, стр.151.

3 Аријес, Ф. (1989) *Есеји о историји смрти на Западу, од средњег века до наших дана*, Београд, стр. 163.

4 Радовић, С. (2016) нав. дело, стр. 151. *Због тога се сва кретања одређују и мере у односу на материју, а сви облици мерења зависе од референтног оквира посматрача.*

5 Janson, H. W. (1982) *Istorija umetnosti*, Beograd, str. 551. *Константин Бранкуси – таленат изостављања, чиме су се његове скулптуре надозивале у симболици трајним обележјима као што су стене у старих народа.*

6 Заштита Јеврејске имовине (Јеврејско историјско, религијско и уметничко наслеђе) стр. 12, 01. 06. 2017; <https://www.joz.rs/seminar/ceresnjes.doc>

њихову благу асимилацију на Балкану и на антисемитизам који је тада владао у Србији. Највећи број ових обележја је сачуван у Босни и Херцеговини, а одређен број ових споменика се налази и на Јеврејском гробљу у Београду, чиме представљају занимљиву спону са традиционалним стећцима, јеврејском културом и естетском одликом минимализма.

Минимализам као схватање простора, времена, облика и форме у надгробним споменицима

Поменули смо да је предмет овог рада стављање у сасвим нови контекст специфичне споменике сефардских Јевреја из 18. и 19. века, који се налазе на Јеврејском гробљу у Београду. Подизање гробља, на месту где се и данас налази, везује се за 1876. годину, када је купљено зељиште за Ашкеназско гробље,⁷ да би се оно проширило откупом додатног земљишта за смештање старог Сефардског гробља из центра града, тачније са Ташмајдана.⁸ Тако да на једном месту можемо да пратимо општа стилска и уметничка кретања Јеврејске заједнице у Београду и њихово укључивање у различите видове друштвених активности, насталих у жељи за утврђивањем и јачањем равноправног положаја за који су се изборили.⁹ Жеља за изједначавањем са нејеврејском околином сукобљавала се са свешћу о властитом пореклу и традицији, па је тако у погледу и надгробних споменика често долазило до необичних и еклектичких решења.¹⁰ Ова одлика еклектицизма је карактеристична за једну групу сефардских споменика из 19. века у којима препознајемо ту специфичну комбинацију традиционалних споменика – стећака, са чистим формама минимализма.

Можда је сувише смело што правимо ову везу са правцем који је настао знатно касније у примењеној уметности, сликарству и архитектури, настојећи да се редукује израз на геометријске облике оштрих линија и одбацујући коментаришање друштва, лични израз уметника, наративне елементе или алузије на историју, политику или религију.¹¹ Апсурд је

---

7 Баришић, С. (2005) *Јевреји у Београду*, Београд, стр. 76; 20. 06. 2017., <http://www.ceir.co.rs/download/Religija%20i20tolerancija%20br.5.pdf>

8 Јеврејско гробље, 04. 09. 2014., http://www.jobegrad.org/index.php?option=com_content&view=article&id=226&Itemid=190

9 Беришић, С. нав. дело, стр. 75.

10 Рожман, М. (2015) Јавни идентитет сефардске заједнице у Сарајеву, стр. 52,54. 10. 06. 2017. http://www.academia.edu/22200507/JAVNI_IDENTITET_SEFARDSKE_JEVREJSKE_ZAJEDNICE_U_SARAJEVU_ARTUM_ISTORIJSKO-UMETNI%4%8CKI_%4%8CASOPIS

11 Минимализам, 13. 06. 2017, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Minimalizam>

да, ма колико један правац настао оваквим филозофским схватањима, временом он добија све оне одлике против којих се борио, док се у свим тим успротивљеним сегментима проналазе архетипови који су намерно или несвесно утицали на њега. Тако су простор, време, облици и форме фундаментално нараздвојиви у минимализму, док је одсуство објективности настајало из унутрашње сложености која долази из мита, религије, природе, друштва и уметности. Материјали и начин на који је дело представљено су уједно и сама његова стварност или тематика, али такође и разлог самог постојања. Манимализам не претендује ни на какву другу симболику осим онога што се може видети у самом делу. Тиме се испуњава симболика специфичних споменика сефардских Јевреја, где је лични израз уступио место редукованом визуелном знаку, облику-форми, који нам шаље одређену енергију, а у тој интеракцији простор и време добијају на значају.

*Минималистичко схватање визуелног
идентитета у несигурним друштвено-
историјским околностима по
јеврејски народ у Србији*

Уколико се позовемо на ликовни израз који је одувек био човекова потреба да искаже своје душевно стање, али у исто време и да буде траг о његовом постојању, онда кроз њега можемо да увидимо разне друштвено-историјске околности бројних народа и цивилизација. Преко декоративног стила (са бројних археолошких налаза керамике, архитектонских споменика, фреско-сликарства и примењене уметности) који је достигао свој врхунац у периодима мира, просперитета и економског развоја можемо да сагледамо одрживи развој једног друштва. У свим турбулентним временима човек је свој визуелни идентитет сводио на најједноставнију форму, штедећи снагу и време у непрестаној борби за опстанак. Минималистички ликовни израз и визуелни идентитет јеврејског народа је нераскидиво везан са њиховом судбином која је у Србији и на Балкану била одувек неизвесна.¹² Докази једног таквог периода су сефардски споменици у другој половини 19. века на Јеврејском гробљу, тачније од 1830. до 1888. године.¹³

---

12 Беришић, С. нав. дело, стр. 71. *Данас Београд представља бледу тачку на географској мапи јеврејске дијаспоре, а његови Јевреји су једва приметни*

13 Исто, стр. 73-74.

Ово је период константног превирања, за стицање аутономности Србије, борбе око власти кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића, која се завршава доласком на престо кнеза Михаила Обреновића. У овом раздобљу десила су се два велика удара на јеврејски народ. Уредбом кнеза Александра Карађорђевића (1845-46. и 1856. године) јеврејском становништву је забрањено поседовање непокретности, као и становање у градовима у унутрашњости Србије. Равноправност добијају у кратком периоду по повратку кнеза Милоша Обреновића у Србију (1859. године), да би под влашћу кнеза Михаила Обреновића дошло до кулминације насиља над њима (антијеврејски закон из 1861. године и крвопролиће у Шапцу, 1865. године). Година 1870. забележена је као година када почиње регрутација мушких припадника јеврејских заједница у Србији, за служење редовног војног рока. Коначно, Јевреји остварују своја грађанска и политичка права одлуком на Берлинском конгресу 1878. године, која су 1888. године званично законски регулисана.¹⁴

Након сагледавања овог временског раздобља у 19. веку за јеврејски народ у Србији, одсуство објективности говори више од самих објеката. Минималистичка неутралност израза је била одабрана за овај вид фунерарне уметности, као што је и праисторијски човек у сталним сеобама остављао трагове који су репродуковали стварност у којој је живео и изражавао мрачне стрепње и претећа страховања која су господарила његовом егзистенцијом.¹⁵ У том смислу сефардски споменици на Јеврејском гробљу су постали визије стварности једног народа и њиховог магијског схватања света сведеног на минимум. Тако је добијена специфична конструкција споменика, која је многим истраживачима изгледала као комбинација богумилског стећка и хоризонталне плоче карактеристичне за гробна обележја Сефарда. На тај начин сефардски Јевреји су истицали тајанствену сврху споменика, пре него ли његове конструктивне циљеве,¹⁶ а минималистичком формом су донекле били сигурни да споменик неће бити оскрнављен управо због те тајанствености/варљивости.

---

14 Исто, стр. 74.

15 Пискел, Ђ. (1970) *Опита историја уметности 1*, Београд, стр. 9.

16 Исто, стр. 17. *Ђина Пискели у опису архитектонских манифестација у бронзаном праисторијском добу мегалитске менхире и долмане у Стонхенцу, Карнаку и Ла Локмаријакеу сматра почецима трилитског конструктивног метода (два вертикална држача која носе хоризонтални архитрав).*

---

*Специфични сефардски споменици из 19. века
на Јеврејском гробљу у Београду*

Симболи у надгробним споменицима су посредници између света живих и света мртвих, који се доживљавају свим чулима интуиције, јаве и сна. Симбол као такав обједињује физичке и менталне сегменте у простору.¹⁷

У случају једне групе споменика сефардских Јевреја имамо јединствен облик који не може да се види нигде другде осим на сефардском гробљу у Сарајеву, у Босни и Херцеговини¹⁸ и на Јеврејском гробљу у Београду, у Србији. Типични традиционални сефардски споменици су једноставне хоризонталне надгробне плоче са уклесаним хебрејским натписом, али оно што ове споменике чини специфичним је да уместо плоче имамо издигнути хоризонтални споменик у пуној пластици који асоцира на римске стеле, богумилске стећке,¹⁹ средњовековне саркофаге, оштрих линија, без декоративног рељефа и украса. Оваква минималистичка једноставност разумљива је у контексту простора и локалних политичких околности у којима су споменици као јавни визуелни идентитет настали. Већ смо поменули колико је овај народ желео да се изједначи са новом средином битисања, при чему су свест о властитом пореклу и традицији, прилагодили сакралности локалне власти и становништва.²⁰

У том прилагођавању, настао је стил који је најнеутралнији. Могао је да се повеже са традицијом, историјом и друштвом, али у исто време и да не значи ништа до самог геометријског симбола који се са својом рационалном формом и чистим плохама, без личног израза, стила, истиче у естетском квалитету. Тако је материјал (камен, гранит, опека) једини разлог самог постојања споменика, који код посматрача ствара реакцију контемплације, али и запитаности ко је ту сахрањен. Као што је минимализам касније у 20. веку испитивао природу уметности и њено место у друштву,²¹ тако су се и сефардски Јевреји у 18. и 19. веку преиспитивали око свог приказивања друштвеног и грађанског положаја. Минимализам не претендује никакву другу симболику осим онога што се може видети у самом делу. Тако и у овим споменицима не видимо никакву другу симболику која би

---

17 Аријес, Ф. (1989) нав. дело, Београд, стр. 163.

18 Рожман, М. нав. дело, стр. 4.

19 Исто, стр. 4.

20 Исто.

21 Минимализам 13. 06. 2017, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Minimalizam>

се везала за јеврејски народ осим универзалне симболике у сваком обележју постојања и кретања материје у природи.

Варијације ових споменика су мале: једни имају на правоугаоној основи хоризонталну плочу, док су други без ње, као споменик из једне целине (једног комада камена). Пресељењем из центра града, груписани су на левој страни парцеле гробља, где се стилски разликују од каснијих споменика који су мењали облике према водећим стиловима у фунерарној уметности. Из тог разлога на одређеном броју старих споменика, приметне су интервенције, тиме што су на хоризонталним плочама додавани обелисци, вертикалне плоче са натписима имена покојника или фотографије скромних димензија, како би добили идентитет. Заједничка карактеристика ових споменика је сродност са архитектуром, а пошто су збијени један поред другог у специфичном простору и месту сећања, не можемо их доживети као амбијенталне скулптуре, већ као целину. Управо преко тих специфичних споменичких целина, посматрач се окреће несвесном трагању за суштином између свакодневног и апсолутног, материјалног и духовног.²² Тако је минималистичко решење сефардских споменика употребљено као јединствени израз прикривеног националног идентитета и симболичког језика тишине.²³ У том простору јасно се истиче енергија која влада између посматрача и објекта у релативном времену. Ова комуникација превасходно зависи од нашег сензибилитета, тачније филозофске категорије која је везана за лично поимање света, живота, смрти. Зато су нам представе у минимализму, као и у свим модернистичким стилевима, уствари варљиве слике једноставности.²⁴

Овај тип споменика које смо издвојили на Јеврејском гробљу појављују се од 1830. до 1888. године, што се узима као неизван период прилагођавања јеврејског националног идентитета у Србији. Почетком 20. века Јеврејска заједница узима водеће учешће у креирању јавног и друштвеног простора у Београду, али никада неће бити јасно, нити оправдано зашто су се чак и у „Златном добу” јеврејског народа у Србији,²⁵ доносиле антисемитистичке уредбе које су вређале народ толико сличан нама, скоро исти.

---

22 Василски, Д. (2012) *Минимализам у архитектури: како језик архитектуре представља њен идентитет*, Београд, стр. 43.

23 Исто, стр. 46.

24 Исто, стр. 48.

25 Беришић С. нав. дело, стр. 80.

Закључна разматрања

У овом раду жеља нам је била да скренемо пажњу на једну групу споменика из 19. века, који су остали сачувани, а налазе се на Јеврејском гробљу у Београду. Њихов изглед нас је инспирисао да на другачији начин разматрамо уметничке правце који су званичне називе добили 60-их година 20. века у Америци. Сама њихова филозофска позадина је почивала на праисконској потреби изражавања страхова и патње, јаве и сна, свесног и подсвесног. Фунерарна уметност јеврејског народа у Србији је слабо истражена, а представља јединствен извор инфомација друштвених и културних превирања у 19. и 20. веку, за разлику од архитектонских споменика који својом естетском и уметничком вредношћу стварају варљиву слику о прошлости. Споменици су ипак били јавни симболи који су због саме природе затвореног и посвећеног простора гробља, били далеко од очију јавности. Ипак, у литератури постоје примери описа сличних споменика, али углавном се стављају у конотацију са еклектицизмом и прихватањем религијских обичаја локалне управе и становништва. Истраживањем овог периода, када су настали специфични сефардски споменици, увиђамо да су они настали из потребе да се остави траг о свом постојању. Позивање на минимализам, урађено је са циљем да укажемо, да и поред тога што су споменици лишени уметничког израза, чиме се одбацује принцип стваралаштва, ипак својом геометријском формом на нас делују емотивно и подсвесно. На тај начин код нас стварају одређену реакцију, а то је главна одлика минимализма. Уколико је позивање уметничког правца примевализма²⁶ у скулптури, враћање исконском изразу и симболу, онда је у минимализму истицано праисконско у њиховом изостављању са циљем враћања на форму од које је све и почело.

Јеврејско гробље, Београд, 2014,
фото Александар
Јоксимовић

---

26 Janson, H. W. nav. delo, str. 551.

Остаје нам да се овом темом подробније бавимо, како бисмо спознали једну нама до сада непознату културну историју приватног и јавног живота јеврејске заједнице у Београду. Уметничко-филозофски правац као што је минимализам помаже нам у покушају да истакнемо један универзални језик, који није успео да се избори са модерним политички анти-семитизмом²⁷ чијим су деловањем у 20. веку, настали бројни етно-национализми на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА:

Аријес, Ф. (1989) *Есеји о историји смрти на Западу, од средњег века до наших дана*, Београд.

Баришић, С. (2005) *Јевреји у Београду*, Београд, стр. 71-82, преузето 20. 06. 2017. у 14:03 <http://www.ceir.co.rs/download/Religi-ja%20i%20tolerancija%20br.5.pdf>

Василски, Д. (2012) Минимализам у архитектури: како језик архитектуре представља њен идентитет, Београд, *Часопис за архитектуру и урбанизам* бр. 34, стр. 42-65.

Janson, H. W. (1982) *Istorija umetnosti*, Београд.

Јеврејско гробље, преузето 04. 09. 2014. у 11:14. http://www.jobegrad.org/index.php?option=com_content&view=article&id=226&Itemid=190

Калчић, С. (2011) Однос сувремене ликовне умјетности и архитектуре у раду Иване Франке-Умјетност на граници постојања, Загреб, *Простор – Знанствени часопис за архитектуру и урбанизам*.

Пискел, Ђ. (1970) *Опита историја уметности 1*, Београд.

Радовић, С. (2016) Поимање физичког простора у друштвеној теорији, *Социологија* бр. 58., Београд, стр. 147-151.

Рожман, М. (2015) Јавни идентитет сефардске заједнице у Сарајеву, Београд, *Артум* бр.1 стр. 52-56; преузето 10. 06. 2017. у 11:28. http://www.academia.edu/22200507/JAVNI_IDENTITET_SEFARDSKE_JEVREJSKE_ZAJEDNICE_U_SARAJEVU_ARTUM_ISTORIJSKO-UMETNI%20I%20CASOPIS

Заштита Јеврејске имовине (Јеврејско историјско, религијско и уметничко наслеђе); преузето 01. 06. 2017. у 20:51 <https://www.joz.rs/seminar/ceresnjes.doc>

Минимализам – преузето 13. 06. 2017. у 15:21, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Minimalizam>

---

27 Баришић С. нав. дело, стр. 82.

Aleksandar Joksimović
Alpha BK University, Belgrade

MINIMALISM AS AN EXPRESSION OF VISUAL
IDENTITY ON THE SEPHARDIC TOMBSTONES AT
THE BELGRADE JEWISH CEMETERY

Abstract

Sephardic tombstones at the Belgrade Jewish Cemetery provide a significant topic in studying the visual identity of the Jewish community in Serbia. Being symbols of the cultural history of a nation, they are also evidence of a style which became typical of the Sephardic Jews in the entire Balkans in the 18th and the 19th century. With their simplicity and minimalistic monumentality, they induced a certain contemplativeness in the observer, and their refined form inspired those who studied the funerary art to analyse their style which was created as a blend of 'traditions' of two nations. Here, we will try to connect this style of funerary art with the philosophical minimalism, which in case of the Jewish people occurred due to many historical and social circumstances. Not wishing to overrule the philosophical grounds on which this art school was born in the 1960s, the paper rather aims to recognize its first beginnings in the cult tombstone art, which in time gained on historical and religious value which the newly started art school excluded from its symbolism. If we place these types of tombstones into Einstein's relative time and space from which they emanate a different energy, then we can evoke the motto of the minimalistic art forms – The Less is More – where a deliberate absence of objectivity speaks louder than the objects themselves.

Key words: *minimalism, visual identity, Sephardic tombstones, Jewish community in Belgrade*